

LAIMA JANCAITĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

PRIEŠDĒLINIŲ LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŲ LEKSIKALIZACIJA

ESMINIAI ŽODŽIAI: leksikalizacija, žodžių daryba, priešdėliniai veiksmažodžiai, tekstynų lingvistika, semantika, lietuvių kalba.

ANOTACIJA

Šio straipsnio tikslas – nustatyti priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijus ir juos pritaikyti tekstynų analizei. Priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuojasi, kai tampa semantiškai savarankišku žodžiu, kurio leksinė reikšmė nesusijusi su darybos formantu ir pamatu. Išsamiau aprašyti leksikalizuotus veiksmažodžius ir būdus, kaip juos galima atpažinti, aktualu, nes šie atvejai svarbūs leksikografams, kuriantiems tekstynais paremtus žodynus, kalbos technologijoms, nes kompiuteriai turi atpažinti išimtinus leksikalizacijos atvejus, ir užsieniečiams, besimokantiems lietuvių kalbos, nes jiems taip pat svarbu suvokti šiuos individualius, išskirtinius žodžių darybos atvejus. Straipsnyje iš pradžių aptariama platesnė leksikalizacijos samprata, kad būtų atskleistas šio reiškinių kontekstas. Tuomet, naudojantis teorine literatūra, nustatomi priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijai, o vėliau keturių dažnų priešdėlinių veiksmažodžių pavyzdžiu parodoma, kaip kriterijai galėtų būti pritaikomi atpažįstant leksikalizaciją tekstynuose.

ĮVADAS

Leksikalizacija – svarbus su žodžių daryba susijęs procesas, nurodantis žodžių darybos išimtis. Paprastai priešdėlinio veiksmažodžio leksinė reikšmė nedaug skiriasi nuo pamatinio žodžio

leksinės reikšmės, tik turi papildomų semantinių požymių. Vis dėlto kartais ji gali būti visiškai kitokia nei pamatinio veiksmažodžio. Tokiu atveju tai – jau semantiškai savarankiškas žodis, nevadintinas vediniu. Taigi jis tik formaliai priešdėlinis veiksmažodis (kitaip – priešdėlėtas), nes yra semantiškai nesusijęs su pamatiniu žodžiu. Pavyzdžiui, veiksmažodis *apgauti* atrodo kaip veiksmažodžio *gauti* vedinys, tačiau semantiškai yra su juo nesusijęs (šių žodžių reikšmės labai skiriasi). Kiti pavyzdžiai: *ištikti* ir *tikti*; *padėti* (reikšme „pagelbėti“) ir *dėti*; *pradėti* ir *dėti* ir t. t. Pasitaiko ir taip, kad semantinę sąsają tarp priešdėlinio ir pamatinio veiksmažodžių įžvelgti galima, tačiau priešdėlinis veiksmažodis neturi bendrosios reikšmės, t. y. negali būti susietas su kitais to paties priešdėlio dariniais pagal darybines ar semantines grupes (turi individualią darybos reikšmę, tačiau neturi grupinės darybos reikšmės). Šiuo atveju priešdėlis tik vienam veiksmažodžiui, konkrečiam atvejui, suteikia tam tikrą reikšmę. Pavyzdžiui, veiksmažodis *persekioti* susijęs su pamatiniu žodžiu *sekioti*, bet, remiantis Jonu Paulausku, „kartu reiškia „neduoti ramybės, stengtis pakenkti ar sunaikinti“, t. y. sekiojimas suprantamas netiesiogiai (Paulauskas 1958: 432–433). Daugiau jokių kitų atveju priešdėlis *per-* nesuteikia veiksmažodžiui šio reikšmės atspalvio. Leksikalizacijos atvejus reikia detaliai aprašyti ir tirti, kad būtų aišku, kaip leksikalizuotus priešdėlinius veiksmažodžius atskirti nuo įprastų priešdėlinių veiksmažodžių.

Išsamiau aprašyti tokius veiksmažodžius ir būdus, kaip juos galima atskirti, aktualu dėl kelių priežasčių. Visų pirma, tai svarbu leksikografams, kuriantiems tekstynais paremtus žodynus – ištyrus leksikalizacijos atvejus, juos galima aiškiau aprašyti ir nurodyti žodynuose; taip pat leksikalizacijos tema aktuali ir kalbos technologijoms, nes atliekant kompiuterizuotą analizę reikia atpažinti išimtinis leksikalizacijos atvejus; tai svarbu ir užsieniečiams, besimokantiems lietuvių kalbos, – jiems reikia suprasti lietuvių kalbos darybos dėsningumus ir kartu suvokti išimtis, individualius, išskirtinius atvejus. Šiame straipsnyje aprašoma, kaip leksikalizuotus veiksmažodžius būtų galima atpažinti naudojantis tekstynais; ši analizė naudinga tuo, kad gali paaiškėti, kaip

besimokantiesiems atpažinti leksikalizaciją iš vartosenos, kokią vartosenos informaciją leksikografams naudinga pateikti žodynuose ir kaip, atliekant kompiuterizuotą teksto analizę, iš žodžio vartosenos konteksto galima atpažinti leksikalizacijos atvejus.

Straipsnyje trumpai apžvelgiama platesnė leksikalizacijos samprata (žr. 1 skyrių), kad būtų matyti platesnis kontekstas – leksikalizacijos sąsajos su įvairiais kalbos reiškiniais, ne tik su žodžių daryba. Išsamiau analizuoti pasirinkta su žodžių daryba susijusią leksikalizaciją ir tiriama būtent priešdėliniai veiksmažodžiai. Ši kalbos dalis yra bene sudėtingiausia, veiksmažodžiai sudaro sakinio centrą, turi daug kaitybinių formų.

Apie vedinių leksikalizaciją yra rašęs Saulius Ambrazas (1990), apie veiksmažodžių leksikalizaciją – Aldona Paulauskienė (1994: 37, 41), būtent apie priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizaciją – Jonas Paulauskas (1958), Albertas Ružė (2000). J. Paulauskas apie tai rašė ir *Lietuvių kalbos gramatikos* antrajame tome *Morfologija* (1971; toliau – LKG II), skyriuje *Priešdėliniai veiksmažodžiai*, apie tai rašoma ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* (2005; toliau – DLKG) skyriuje *Priešdėlių vediniai*, parengtame Evaldos Jakaitienės.

Šio straipsnio tikslas – nustatyti priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijus ir juos pritaikyti tekstynų analizei. Darbe taikomi metodai – aprašomasis ir tekstynų lingvistikos. Leksikalizacijos atpažinimo kriterijai nustatomi analizuojant teorinę literatūrą, o taikomi pasirinkus 9-is tekstynuose dažnus priešdėlinius veiksmažodžius: *apibūdinti, atlikti, išleisti, nustatyti, parduoti, pradėti, priimti, sudaryti, užimti* (nors tyrimo rezultatai apibendrinti išanalizavus visus 9-is veiksmažodžius, šiame straipsnyje kriterijų taikymas iliustruojamas 4-iais tam tikromis reikšmėmis vartojamais veiksmažodžiais: *nustatyti, išleisti, parduoti, apibūdinti*¹). Pagrindiniai darbo

¹ Išsamiau leksikalizacijos atpažinimo kriterijai aprašyti ir taikomi daugiau veiksmažodžių Laimos Jancaitės magistro darbe *Priešdėlinių lietuvių kalbos veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimas* (2020).

šaltiniai – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* (toliau – DLKT) ir *Morfologiškai anotuotas tekstynas* (toliau – MATAS).

Nors apie leksikalizaciją rašoma teoriniuose darbuose, vis dėlto juose daugiau dėmesio skiriama bendrosioms priešdėlinių vedinių reikšmėms (t. y. priešdėliniai veiksmažodžiai apibendrinami pagal semantines grupes arba aprašomos jų grupinės darybos reikšmės), o leksikalizacija daugiau minima kaip išimtis iš taisyklės. Šiame straipsnyje leksikalizacija aptariama atskirai, be to, rašoma, kaip ji galėtų būti aptinkama naudojantis tekstynais, t. y. objektyvesniu kalbos ištekliumi, o ne remiantis vien kalbos jausmu.

1. PLATESNĖ LEKSIKALIZACIJOS SAMPRATA

Leksikalizacija mokslo darbuose ir žodynuose neapribojama tik žodžių darybos atvejais – ja aprėpiama daug įvairių procesų. Šioje dalyje aptariama, kokie procesai gali būti laikomi leksikalizacija.

Specialiajame leidinyje – *Kalbotyros terminų žodyne* (toliau – KTŽ) leksikalizacija aiškinama taip: „Kai kurių kalbos elementų (morfemų, žodžių junginių, raidinių santrumpų ir kt.) virtimas pastoviais kalbos vienetais – žodžių ekvivalentais: *ERA* – elektrografinis reprodukcijos aparatas ir *eros kopija nepakankamai ryški; ranka moti* ir *ranka moti* „nieko nepaisyti“ ir kt.“ (Gaivenis, Keinys 1990). Šia samprata akcentuojamas žodžių ekvivalentų atsiradimas – tai nėra tikri žodžiai, jie tik atlieka žodžio funkcijas; svarbu, kad tokie dariniai atsiranda iš jau kalboje egzistuojančių vienetų. Tarp pateikiamų pavyzdžių – akronimo kaip įprasto žodžio vartojimas.

Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje (toliau – VLE_e) pateikiama dar išsamesnė leksikalizacijos samprata (autorė – E. Jakaitienė): „leksikalizacija, kalbos neleksinio elemento (gramatinės formos, morfemos) ar tokių elementų junginio virtimas savarankišku leksiniu vienetu. Pvz.,

prieveiksmių radimasis iš linksnių formų (*balsu, šuoliais, žaibu, vakarop*), daugiskaitos semantinis atsiskyrimas (*pieniai* ‘žuvų patinų sėkla’, *viduriai* ‘pilvo vidaus organai’), šauksmininko virtimas jaustuku (*varge!*), t. p. darybos formanto virtimas atskiru žodžiu (*Visi ultros – reakcingų įsitikinimų žmonės; Tautų likimais žaidė ir fašistai, ir stalinistai, ir kitokie istai*), kelių žodžių sutraukimas į suaugtinį žodį (*sudiev < su Dievu, padėkdie < padėk Dieve*). Kartais leksikalizacija laikoma ir laisvųjų žodžių junginių virtimas idiomomis, tropiniais frazeologizmais ar sudėtiniais terminais, įvardijančiais vieną sąvoką (*beržinė košė* ‘bausmė’, *liežuvoj pakišti* ‘paskūsti’, *perkūno oželis* ‘tilvikų šeimos paukštis’). Tokio tipo leksikalizacija dažniausiai vadinama sintaksine.“ Matyti, kad tiek KTŽ, tiek VLE_e pateikiama panaši samprata – minima, kad ir morfemos, ir žodžių junginiai ar kt. gali tapti žodžių ekvivalentais ir kalboje pradėti būti vartojami kaip vienetai, lygiaverčiai žodžiams.

Taigi leksikalizacija gali būti įvairūs procesai. Vis dėlto svarbu ne tik tai, kad ji aprėpia daug procesų, bet ir tai, kad gali būti traktuojama skirtingai. Pavyzdžiui, Jurgita Cvilikaitė rašo, kad leksikalizuota – tai „įvardyta žodžiu“ (Cvilikaitė 2005: 34), o Jurgita Girčienė leksikalizacijos procesą sieja su „leksikos variantų integracija į kalbos sistemą“ (Girčienė 2012: 32). Panašiai rašo ir kai kurie užsienio autoriai, pavyzdžiui, Geertas Booijus teigia, kad žodis leksikalizuojasi tada, kai yra įmanomas ir pradedamas gausiai vartoti, prigyja vartosenoje (Booij 2005: 17–18).

Šiame darbe orientuojamasi į tai, kad leksikalizacija siejama su tam tikromis semantinėmis išimtimis, kai gramatiniai elementai virsta leksiniais (apie tai rašyta VLE_e: leksikalizacija gali įvykti, kai sustabarėja linksnis, kai semantiškai atsiskiria daugiskaita ir t. t.). Straipsnyje dėmesys skiriamas leksikalizacijai, susijusiai su žodžių daryba – atvejais, kai priešdėlinis veiksmažodis tampa semantiškai savarankišku žodžiu.

2. PRIEŠDĖLINIŲ LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŽIŲ LEKSIKALIZACIJA TEORINIUOSE DARBUOSE IR LEKSIKALIZACIJOS ATPAŽINIMO KRITERIJAI

Šiame skyriuje nagrinėjama, kas teorinėje literatūroje rašoma apie vedinių leksikalizaciją. Apžvelgiamos galimos leksikalizacijos priežastys, priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos tipai ir, svarbiausia, – kaip šią leksikalizaciją atpažinti.

S. Ambrazas, rašydamas apie vedinių leksikalizaciją², teigia, kad jos „metu vediniai įgauna naujų, paprastai specialesnių leksinių reikšmių, jau tiesiogiai nesąlygojamų jų darybos“ (Ambrazas 1990: 60). Taigi, S. Ambrazas leksikalizaciją sieja su atvejais, kai vediniai pradami laikyti nebe vediniais, nes jų leksinė reikšmė pradeda mažiau priklausyti nuo darybos. Autorius rašo apie leksikalizacijos tipus – teigia, kad leksikalizacija gali būti visiška ir dalinė. Pasak jo, visiška leksikalizacija – kai „visai išnyksta vedinio motyvacijos santykis su pamatiniu žodžiu“, o dalinė leksikalizacija – „kai vedinio santykis su pamatiniu žodžiu išlieka ir naujoji leksinė reikšmė neužgožia pirminės darybinės reikšmės“ (Ambrazas 1990: 60–61). Visiškos leksikalizacijos pavyzdys – žodis *galas*. Pasak S. Ambrazo, dabartinėje kalbotyroje šis žodis jau nebelaikomas vediniu, nors jis padarytas iš veiksmažodžio *gelti* ir anksčiau turėjo darybos reikšmę „mirtinas įgėlimas, įkandimas“. Kaip dalinės leksikalizacijos pavyzdį autorius nurodo pakitusį galūninės darybos veiksnių pavadinimų santykį su priesagos *-imas* (*-ymas*) vediniais. Pasak jo, dabar daugelis galūnių vedinių įgijo specialias reikšmes ir virto atskirų sričių terminais, pavyzdžiui, žodis *mūšis*, turėjęs reikšmę „mušimas“, įgijo reikšmę „kova, kautynės“. Kaip nurodoma, seniau, XVI–XVII a., galūnių vediniai ir priesagos *-imas* (*-ymas*) vediniai žymėjo veiksmo procesus ir būsenas (Ambrazas 1990: 61). Matyti, kad S. Ambrazas kalba apie tam tikrą laipsniškumą: vieni vediniai gali būti

² Nors S. Ambrazas analizuoja tik priesagų ir galūnių vedinius, jais remiasi ir pateikia jų pavyzdžių, bet mintis apibendrina priešdėlių vedinių neišskirdamas kaip išimčių.

leksikalizuoti labiau, o kiti – mažiau. Lingvistas nurodo ir leksikalizacijos priežastį. Pasak jo, leksikalizacija – tai istorinis procesas; semantinė kaita įvyksta pamažu ir, nors dabar semantinių sąsajų tarp pamatinio žodžio ir vedinio kartais sunku įžiūrėti arba to padaryti išvis nepavyksta (taigi, vedinys sinchroniškai nebelaikomas vediniu), seniau semantinės sąsajos buvo matyti. Remiantis S. Ambrazu, galima teigti, kad vedinių leksikalizacija yra istorinė, t. y. vediniai semantinių ryšių su darybos formantais ir pamatu praranda einant laikui. Nors formaliai jie atrodo kaip vediniai, kartais turi neįprastas, vienetines reikšmes, kurių negalima atpažinti iš darybos formantų ir pamato.

Jonas Paulauskas, rašydamas apie priešdėlinius veiksmažodžius (Paulauskas 1958: 327–444), išsamiai aptaria kiekvieno priešdėlio reikšmes (šiam darbe vadovaujamas požiūriu, kad vienas priešdėlis be veiksmažodžio nevertojamas, todėl tai vadinama priešdėlinių vedinių reikšmėmis). Pavyzdžiui, priešdėlio *iš-* reikšmė nurodyta tokia: „Priešdėlis *iš-* turi tik vieną pagrindinę reikšmę – krypties reikšmę, kuri sutampa su prielinksnio *iš* reikšme“ (Paulauskas 1958: 350). Pora iš pateiktų pavyzdžių: *Išgarmėjo jau piršliai iš Onytės; Tik neišdribau iš obelies* (1958: 351). Aprašytos priešdėlių reikšmės susijusios su daug skirtingų veiksmažodžių, taigi priešdėlis tokią pat reikšmę suteikia ne vienam veiksmažodžiui, ir visi tie veiksmažodžiai sudaro vieną grupę. E. Jakaitienės VLE^e pateiktoje *leksinės reikšmės* apibrėžtyje nurodoma: „Žodžio turinį sudaro įvairaus abstraktumo reikšmės: gramatinė (kalbos dalies, kuriai priklauso žodis), bendroji (darybinių ar semantinių grupių, į kurias įeina žodis) ir individualioji.“ Taigi, galima teigti, kad reikšmė, kurią priešdėlis suteikia daug skirtingų žodžių, yra bendroji³. J. Paulauskas nenurodo, ar

³ E. Jakaitienės pasiūlyto *bendrosios reikšmės* termino nereikėtų painioti su Stasio Keinio (1999: 21) ir Vinco Urbučio (1978: 162–164) vartojamu *bendrosios (kategorinės) darybos reikšmės* terminu. Pastarieji autoriai bendrąją (kategorinę) darybos reikšmę vadina reikšmę, kai ne su vienu darybos formantu, o su visu pluoštu „sudaroma artimos darybos reikšmės žodžių“; pavyzdžiui, „veiksmo atlikėjas bei asmenis ar kitas būtybes, kuriems būdinga iš to veiksmo kylanti ypatybė“ įvardija įvairūs skirtingi vediniai: *rašytojas, nešikas, piršlys, plepys, saugas* ir t. t. (Keinys 1999: 21). Tokią darybos reikšmę S. Keinys (1999: 20–22) ir V. Urbutis (1978: 144–244) pateikia šalia kitų darybos reikšmių – atskirosios (individualiosios) ir grupinės. E. Jakaitienė, rašydama apie bendrąją reikšmę, turi omenyje ne bendrąją

aprašo darybinių, ar semantinių grupių reikšmes, tačiau jo aprašomas priešdėlių reikšmes būtų galima sieti su grupinėmis darybos reikšmėmis (plg.: Urbutis 1978: 145; Keinys 1999: 21). Tačiau J. Paulauskas rašo ir apie „išskirtines reikšmes“ (Paulauskas 1958: 432) – šie atvejai yra kitokie nei aprašytos bendrosios priešdėlių reikšmės, nes jų negalima susieti su daugiau nei vienu veiksmažodžiu, šie veiksmažodžiai neturi bendrosios reikšmės (grupinės darybos reikšmės). Lingvistas termino *leksikalizacija* nemini, tačiau jo aprašomas išskirtines reikšmes galima sieti su leksikalizacija. Taip ryškėja vienas leksikalizacijos atpažinimo kriterijus – priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas, jei jis neturi bendrosios (grupinės darybos ar semantinių grupių) reikšmės, t. y. jei priešdėlinis vedinys negali būti priskirtas prie tam tikrą bendrąją reikšmę turinčių veiksmažodžių grupės.

Rašydamas apie išskirtines reikšmes, J. Paulauskas teigia, kad „[P]riešdėliai gali turėti įtakos kai kurių paprastųjų veiksmažodžių šaknies reikšmei, ją daugiau ar mažiau pakeisdami“ (Paulauskas 1958: 432). Kaip ir S. Ambrazas, autorius rašo, kad yra dvi šių, išskirtinių, reikšmių rūšys: „Priešdėliai suteikia kai kuriems paprastiesiems veiksmažodžiams kokį nors naują, konkretų atspalvį, neišplečiamą kitiems veiksmažodžiams“ (taigi, kaip minėta, su jais padaryti veiksmažodžiai neturi grupinės darybos reikšmės), o „[K]itais atvejais priešdėliai visai pakeičia paprastojo veiksmažodžio šaknies reikšmę“ (Paulauskas 1958: 433). Iš to aiškėja dar vienas leksikalizacijos

darybos reikšmę, o reikšmę kaip žodžio turinio dalį. Tiesa, ji užsimena, kad ši reikšmė gali būti ir darybinių grupių, į kurias įeina žodis, reikšmė. Nors S. Keinio ir V. Urbutio pateikti terminai E. Jakaitienės nevartojami, būtų galima suprasti, kad jos turima omenyje grupinė darybos reikšmė, t. y. minima bendroji reikšmė gali būti arba grupinė darybos reikšmė, arba semantinių grupių reikšmė. Kad pagal abstraktumo laipsnį būtent grupinė darybos reikšmė yra tarp leksinės ir gramatinės reikšmės, rašo ir V. Urbutis (1978: 144–145). Taigi, šiame darbe remiamasi E. Jakaitienės pateiktu bendrosios reikšmės apibūdinimu ir S. Keinio bei V. Urbutio pateiktu grupinės darybos reikšmės apibūdinimu (Keinys 1999: 21; Urbutis 1978: 145). Kaip nurodo V. Urbutis, grupinė darybos reikšmė būdinga „visiems kurio nors darybos tipo ar šiaip artimų darinių grupės (kalbos dalies viduje) atstovams“ (Urbutis 1978: 145). S. Keinys pateikia pavyzdžių su priesagos *-tojas* vediniais: *dūsautojas*, *keliautojas*, *prašytojas*, *tarnautojas* turi grupinę darybos reikšmę „tas, kas atlieka pamatiniu veiksmažodžiu žymimą veiksmą“ (Keinys 1999: 21).

atpažinimo kriterijus – priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas, jeigu jis semantiškai nesusijęs su pamatiniu veiksmažodžiu, t. y. priešdėlinio veiksmažodžio reikšmė visiškai kita nei pamatinio veiksmažodžio. Taigi, sinchroniškai priešdėlinis veiksmažodis nelaikytinas vediniu – jis tik turi vedinio formą (nors J. Paulauskas rašo, kad pakeičiama veiksmažodžio šaknies reikšmė, tačiau viena šaknis nevartojama, todėl šiame straipsnyje linkstama teigti, kad kitokia yra pamatinio žodžio reikšmė). Kaip dalinės leksikalizacijos pavyzdį J. Paulauskas pateikia veiksmažodį *įsakyti*: nors pamatinio veiksmažodžio *sakyti* reikšmė semantiškai panaši į veiksmažodžio *įsakyti* reikšmę, bet priešdėlis „suteikia naują – liepimo, reikalavimo atspalvį“ (Paulauskas 1958: 432). Kaip visiškos leksikalizacijos pavyzdžiai minimi veiksmažodžiai *apleisti*, *apgauti*, *nusiminti* ir t. t. (Paulauskas 1958: 433–434). Taigi, remiantis J. Paulausku, taip pat galima teigti, kad esama tam tikro leksikalizacijos laipsniškumo. Tačiau J. Paulauskas nurodo, kad neaiški riba, kai pamatinio veiksmažodžio reikšmė keičiama tik šiek tiek (veiksmažodis neturi bendrosios reikšmės, priešdėlis tik suteikia jam kokią nors reikšmę, tam tikrą reikšmės atspalvį) ir kai ji keičiama visiškai (t. y. veiksmažodis visiškai leksikalizuojasi, sinchroniškai nebelaikomas vediniu) (Paulauskas 1958: 433). Vadinasi, sunku nustatyti objektyvius visiškos ir dalinės leksikalizacijos atpažinimo kriterijus. Dėl šios priežasties taikant leksikalizacijos atpažinimo kriterijus nuspręsta leksikalizacijos į visišką ir dalinę neskirstyti, nes juk abiem atvejais ji yra tam tikros išimties iš taisyklių (kaip rašo J. Paulauskas, išskirtinės reikšmės). Taikant šiuos kriterijus, reikia turėti omenyje, kad priešdėlinis veiksmažodis yra leksikalizuotas, jeigu nežiūrima jo semantinė sąsaja su pamatiniu veiksmažodžiu, o tais atvejais, kai semantinė sąsaja įžiūrima, priešdėlinis veiksmažodis laikytinas leksikalizuotu, jeigu neturi bendrosios reikšmės.

J. Paulauskas mini ir dar vieną priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijų – dviejų priešdėlių vartojimą: „Antrasis priešdėlis pridedamas prie tokių priešdėlėtų veiksmažodžių, kurių pirmasis priešdėlis yra glaudžiai suaugęs su veiksmažodžiu ir sudaro naujos

reikšmės žodį.“ Vis dėlto nurodoma viena išimtis – veiksmažodis *išpasakyti*; šiuo atveju veiksmažodis *pasakyti* nėra leksikalizuotas pamatinio veiksmažodžio *sakyti* atžvilgiu, nors gali prisijungti dar vieną priešdėlį (Paulauskas 1958: 418). Autorius pastebi, kad apskritai leksikalizuoti yra tie priešdėliniai veiksmažodžiai, kurie „plačiai vartojami, turi daug reikšmių“ (Paulauskas 1958: 434).

Rašydamas apie išskirtines reikšmes (t. y. leksikalizaciją), J. Paulauskas mini ir veiksmažodžių, vartojamų tik su priešdėliais, ir pateikia pavyzdžių *įprasti, išvysti, nustepti, nustėrti, panižti, persigąsti, perprasti, prilygti, privalėti, suvokti, suprasti, užrikti, užmiršti* ir t. t. (Paulauskas 1958: 435). Nurodoma, kad tarmėse kai kurie iš šių veiksmažodžių gali būti pavartojami be priešdėlio, pavyzdžiui: *Ar nesikėliau rytelį, ar aš nedirbau darbelio, kad taip tetušėliui bodo?* Taigi, galima padaryti išvadą, kad priešdėliniai veiksmažodžiai laikomi leksikalizuotais, jeigu jų pamatiniai veiksmažodžiai be priešdėlių dabartinėje kalboje nevartojami (t. y. jie sinchroniškai nelaikomi vediniais). Tai – dar vienas leksikalizacijos atpažinimo kriterijus.

A. Paulauskienė, rašydama apie priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizaciją, ją taip pat sieja su priešdėlio (afikso), o ne su priešdėlinių veiksmažodžių (žodžių su afiksais) reikšmėmis: „priešdėlio (kaip ir kiekvienos kitos žodžio dalies) semantikoje yra individualu / bendra. Individualioji reikšmė įeina į konkrečią darinio reikšmę, o bendrosios reikšmės pagrindu kuriami poklasiai klasės viduje“ (Paulauskienė 1994: 34). Teigiama, kad, „[K]ai žodžio struktūroje esančio afikso (darybos formanto) reikšmė individuali, neišplečiama kitiems atvejams, tada sakome, kad afiksas leksikalizuotas, t. y. jo reikšmė neatskiriama išiliejusi į individualią žodžio reikšmę; jos pagrindu negalima nustatyti žodžių grupių <...>“ (1994: 51). Turima omenyje, kad afikso reikšmė neatskiriama išiliejusi į leksinę žodžio reikšmę. Kaip įvardijama VLE_e pateiktoje *leksinės reikšmės*

apibrėžtyje, tai „žodžio turinio individualioji dalis“⁴. Pasak A. Paulauskienės, paprastai darybos afiksas keičia tik bendriausią žodžio reikšmę, bet kartais atsiranda didesnis leksinės reikšmės skirtumas, afiksas kartais „gali suteikti žodžiui individualią, kitiems atvejams neišplečiamą reikšmę, t. y. gali leksikalizuotis“ (Paulauskienė 1994: 37). Pateikiamas leksikalizacijos pavyzdys – veiksmažodis *įrodyti*. Taigi, remiantis A. Paulauskiene, būtų galima patvirtinti minėtą leksikalizacijos atpažinimo kriterijų – priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas, jeigu neturi bendrosios reikšmės. Tačiau svarbu pabrėžti, kad leksinę reikšmę turi kiekvienas veiksmažodis (ir leksikalizuotas, ir neleksikalizuotas) ir kad nors nė vienas leksikalizuotas veiksmažodis neturi grupinės darybos reikšmės, individualią darybos reikšmę gali turėti veiksmažodžiai, siejami su daline leksikalizacija (jie laikomi vediniais), o visiškos leksikalizacijos atvejais veiksmažodis neturi individualios darybos reikšmės, yra nebelaikomas vediniu.

A. Ružė (2000), panašiai kaip ir J. Paulauskas (1958), vardija bendrąsias priešdėlinių vedinių reikšmes. Kaip nurodo A. Ružė, savo darbe jis mėgina „pagal priešdėlius pateikti būdingiausias priešdėlinių veiksmažodžių semantines grupes“ (Ružė 2000: 160). Taigi, vardijamos ne grupinės darybos reikšmės, o semantinių grupių reikšmės, kurios irgi yra bendrosios. Pavyzdžiui, minima, kad priešdėlio *nu-* vediniai „rodo veiksmo kryptį nuo ko nors“ (*nulipti, nušliaužti, nužengti* ir t. t.), gali žymėti veiksmo kiekį ar intensyvumą (*nugerti, numenkinti, nurausti*)

⁴ Leksinės reikšmės nereikėtų painioti su individualia darybos reikšme. Kaip jau minėta, egzistuoja grupinė darybos reikšmė, leidžianti skirtingus darinius susieti į vieną grupę, tačiau kiekvienas darinys turi ir individualią darybos reikšmę, kuri nuo grupinės darybos reikšmės skiriasi tuo, kad „nurodomas individualus, tik tam dariniui būdingas požymis“, pavyzdžiui, *mokytojas* – „žmogus, kuris moko“ (Urbutis 1978: 145). V. Urbutis nurodo, kuo skiriasi leksinė ir darybos reikšmė: „Darybos reikšmė – tai tik apytikrė žodžio sandaros rodoma semantinė schema. Apie tikrosios žodžio leksinės reikšmės pažinimą galima kalbėti tik tada, kai žinoma, kas iš tiesų žodžiu įprasta vadinti“ (Urbutis 1978: 146). Vienas iš duodamų pavyzdžių, iš kurio matyti, kad individuali darybos reikšmė ir leksinė reikšmė – ne tas pats, – žodis *kirstuvas*: šis žodis turi vieną darybos reikšmę – „įrankis kirsti (tai, kuo kertama)“, bet kelias leksines reikšmes, pavyzdžiui, „įrankis daržovėms, jų lapams kapoti“ ir „įrankis ledams, išalusiai žemei kirsti, kirtiklis“ (Urbutis 1978: 146–147).

arba baigtį (*nulakuoti, nuskęsti, nutilti*). Taip pat paminima, kad kai kurių priešdėlinių vedinių „leksinė reikšmė arba viena iš leksinių reikšmių yra individuali. Kartais ryškiai arba visai skiriasi nuo pamatinių veiksmažodžių leksinės reikšmės.“ Todėl kai kurių priešdėlinių vedinių priskirti vardijamoms semantinėms grupėms neišeina – jų leksinės reikšmės individualios. Taigi, A. Ružės darbu patvirtinami du leksikalizacijos atpažinimo kriterijai: pirma, priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas, jeigu jis neturi bendrosios reikšmės, t. y. negali būti susietas su kitais dariniais pagal darybines ar semantines grupes; antra, priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas, jeigu neturi semantinių sąsajų su pamatiniu veiksmažodžiu. Autorius taip pat mini, kad kai kurių vedinių pamatiniai veiksmažodžiai nebevertojami (Ružė 2000: 160), ir taip patvirtinamas dar vienas čia išskirtas leksikalizacijos atpažinimo kriterijus: priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas, jeigu jo pamatinis veiksmažodis nevertojamas. Taigi, priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos klausimu lingvistai iš esmės sutinka: manoma, kad tai – istorinis procesas, kai su laiku nyksta priešdėlinio veiksmažodžio ir jo pamatinio veiksmažodžio semantinės sąsajos, priešdėlinis veiksmažodis neturi bendrosios (grupinės darybos ar semantinių grupių) reikšmės. Nors ne visi vartoja šį terminą, leksikalizacija siejama su išskirtinėmis, individualiomis reikšmėmis.

Taip pat apie priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizaciją rašoma gramatikose. Visų pirma, svarbu atkreipti dėmesį, kad jose minima 12 su veiksmažodžiais vartojamų priešdėlių: *ap-* (*api-*), *at-* (*ati-*), *į-*, *iš-*, *nu-*, *pa-*, *par-*, *per-*, *pra-*, *pri-*, *su-*, *už-* (LKG 1971: 269; DLKG 2005: 402). Neminimi priešdėliai, padaryti iš dalelyčių, pavyzdžiui, priešdėlis *ne-*. Taigi, ir šio straipsnio autorės leksikalizacijos faktų ieškota imant tik šių 12 priešdėlių vedinius. DLKG, E. Jakaitienės parengtame skyriuje *Priešdėliniai vediniai*, minima, kad būna atvejų, kai priešdėlis „iš esmės pakeičia pamatinio žodžio leksinę reikšmę“, ir rašoma, kad tokiais „vediniais nusakoma nauja sąvoka ir jos ryšį su pamatinio veiksmažodžio reiškiamą sąvoką įžiūrėti sunku“ (DLKG 1994: 402). Taigi, minimi atvejai, kai pamatiniai žodžiai taip glaudžiai susiję su priešdėliu, kad sinchroniškai nebelaikomi

(arba sunkiai gali būti laikomi) vediniais – jie laikomi ne žodžių darybos rezultatu, o semantiškai savarankiškais žodžiais, turinčiais priešdėlinio veiksmažodžio formą. Pateikiama pavyzdžių: *apgauti, aptekti, atrodyti, atstoti, įstengti, įmanyti, išmanyti, ištikti, nutuokti, nudėti, pagauti, pavydėti, perspėti, perdėti, parduoti, prarasti, praversti, priklausyti, sugauti, sutikti, užtekti, užgauti* (DLKG 2005: 402). Šiame DLKG skyriuje šalia tokių išskirtinių, leksikalizuotų atvejų atskirai nurodomos ir 7-ių priešdėlinių veiksmažodžių darybos kategorijos (DLKG 402–406).

LKG, J. Paulausko parengtame skyriuje *Priešdėliniai veiksmažodžiai*, paminima, kad „kai kurios priešdėlinių vedinių reikšmės yra labai paplitusios, t. y. jas turi daugelis priešdėlinių veiksmažodžių“ (LKG 1971: 270). Čia taip pat vardijamos priešdėlių bendrosios (grupinės darybos) reikšmės (kaip minėta, šiame straipsnyje laikomasi kitokios nuomonės), pavyzdžiui, viena iš priešdėlio *pra-* reikšmių „pagrindinio žodžio reiškiamas veiksmas vyksta pro ko nors šalį“ (LKG 1971: 285). Kaip ją turintys minimi veiksmažodžiai *praeiti, pravažiuoti, praberti*. Taip pat rašoma, kad visi priešdėliai gali veiksmažodžių reikšmę keisti individualiai – tokie atvejai siejami su leksikalizacija (LKG 1971: 270). Nurodoma, kad šie veiksmažodžiai neturi bendrosios (grupinės darybos ar semantinių grupių) reikšmės, tai individualūs atvejai (nors individualią darybos reikšmę, kaip aiškėjo iš kitų darbų, turi visi, tiek leksikalizuoti, tiek neleksikalizuoti, dariniai). LKG rašoma, kad tokie priešdėliniai veiksmažodžiai gali būti ir įvykio, ir eigos veiksmo, ir pateikiama tokių įvykio veiksmo priešdėlinių veiksmažodžius iliustruojančių pavyzdžių kaip *apgauti, apsimesti, įveikti, įgyti, išsižadėti*, eigos veiksmo – *apsimokėti, atsiprašyti, atrodyti, atsiduoti, nutuokti, numanyti* ir t. t. (LKG 1971: 271). Galima teigti, kad gramatikose leksikalizacijos atvejai laikomi išimtimis iš taisyklių, nes jie vadinami individualiais, išskirtiniais atvejais, nepriskiriami prie veiksmažodžių grupių, turinčių bendrąsias reikšmes. Kai priešdėliai panašiai keičia ne vieno veiksmažodžio reikšmę, juos turintys veiksmažodžiai nelaikomi leksikalizuotais.

Kaip aiškėja, leksikalizuotais laikomi veiksmažodžiai, kurie neturi bendrųjų (grupinių darybos ar semantinių grupių) reikšmių, t. y. turi tik individualią darybos reikšmę arba neturi nė vienos darybos reikšmės. Taigi, kad būtų galima teigti, jog priešdėlinis veiksmažodis – leksikalizuotas, reikia patikrinti, ar jis turi bendrąją reikšmę. Tai galima patikrinti remiantis informacija, pateikiama nurodant bendrąsias priešdėlinių vedinių reikšmes. Iš LKG ir J. Paulausko darbo (1958) aiškėtų, kad bendrąsias priešdėlinių vedinių reikšmes turinčius veiksmažodžius kartais galima atskirti pagal gramatinę informaciją. Pavyzdžiui, LKG minint vieną iš priešdėlio *ap-* reikšmių – „daugelio daiktų aprėpimo reikšmė“ – rašoma, kad šios reikšmės priešdėliniai vediniai yra tranzityviniai (LKG 1971: 272–273). Pabrėžiama, kad jie tranzityviniai net ir tada, kai pamatiniai žodžiai netranzityviniai. Vienas iš šios bendrosios reikšmės pavyzdžių: *Žinia apie netikėtą Petro Janulio pargrižimą ir staigią jo mirtį aplėkė visą parapiją* (LKG 1971: 272–273). Išėtų, kad jeigu tam tikras priešdėlio *ap-* vedinys nėra tranzityvinis, jis šios bendrosios reikšmės neturi. Kitas pavyzdys iš J. Paulausko darbo (1958) – prielinksnis *pa-* ir jo bendroji reikšmė – „Priešdėlis *pa-* žymi kryptį po kuriuo nors daiktu“ (Paulauskas 1958: 367). Rašoma, kad „[S]akinyje paprastai vartojamas šią reikšmę ryškinantis prielinksnis *po*“ (Paulauskas 1958: 367). Vienas iš šios bendrosios reikšmės pavyzdžių: *Vanagas palindo po sparnu, o gaidys eina* (Paulauskas 1958: 367). Išėtų, kad jeigu vedinys neprisijungia prielinksninės konstrukcijos su prielinksniu *po*, jis tikriausiai neturi šios bendrosios reikšmės. Šiuose leidiniuose, LKG ir J. Paulausko darbe (1958), pateikiama daugiau pavyzdžių su įvairiais priešdėliais. Taip, naudojantis gramatine informacija, galima atpažinti, ar tam tikras priešdėlinis vedinys turi kurią nors bendrąją reikšmę ir, jeigu neturi, galima teigti, kad jis yra leksikalizuotas. Taigi, gramatinis junglumas ir bendrosios reikšmės gali būti leksikalizacijos atpažinimo kriterijus.

Apibendrinant galima teigti, kad priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacija laikomi išskirtiniai, individualūs atvejai. Tai – reiškinys, kai priešdėlinis veiksmažodis tampa semantiškai

savarankišku žodžiu, o ne žodžių darybos rezultatu. Galima apibendrinti tam tikrus priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijus: priešdėlinis veiksmažodis laikomas leksikalizuotu, jeigu jis

1) neturi bendrosios (grupinės darybos ar semantinių grupių) reikšmės, t. y. negali būti priskirtas prie tam tikrą bendrąją reikšmę turinčių veiksmažodžių grupės (veiksmažodžiams, turintiems tam tikrą bendrąją reikšmę, gali būti būdingas tam tikras gramatinis junglumas, taigi remiantis gramatiniu junglumu galima nustatyti, ar priešdėlinis veiksmažodis turi kurią nors bendrąją reikšmę, ir, jeigu nė vienos neturi, teigti, kad jis leksikalizuotas);

2) neturi semantinių sąsajų su pamatiniu veiksmažodžiu;

3) pamatinis veiksmažodis dabartinėje kalboje nevartojamas;

4) gali prisijungti dar vieną priešdėlį.

3. PRIEŠDĖLINIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ LEKSIKALIZACIJOS ATPAŽINIMO KRITERIJŲ TAIKYMAS TEKSTYNE

Šiame skyriuje aprašoma, kaip iš teorijos išryškėjusius priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijus mėginta taikyti tekstynuose. Kaip aiškėjo, leksikalizacijos faktų reikia ieškoti dabartinėje, o ne ankstesnių laikotarpių kalboje, nes leksikalizacija – istorinis procesas: žodžiai leksikalizuoti tampa su laiku, ir, atsižvelgiant į senesnę kalbą, tam tikri žodžiai gali atrodyti neleksikalizuoti, nors dabartinėje kalboje jie yra leksikalizavęsi. Taikyti leksikalizacijos atpažinimo kriterijus pasirinkta dviejuose tekstynuose – DLKT (tai didelės apimties tekstynas, jame yra 140 921 288 žodžiai, taigi galima rasti daug vartosenos pavyzdžių, atsispindi dabartinė kalba)

ir tekстыne MATAS (tai morfologiškai anotuotas tekstynas, kurį sudaro 1,6 mln. žodžių; jame gerai išryškėja gramatinė informacija, kuri gali būti svarbi atpažįstant leksikalizaciją).

Kaip nurodo J. Paulauskas, leksikalizuoti dažniausiai būna plačiai vartojami, turintys daug reikšmių žodžiai, todėl tikrinti leksikalizacijos kriterijus pasirinkta dažniausiai vartojamų veiksmažodžių (*apibūdinti, atlikti, išleisti, nustatyti, parduoti, pradėti, priimti, sudaryti, užimti*) pagrindu. Šiame straipsnyje tokia patikra iliustruojama keturių iš nagrinėtų veiksmažodžių – *apibūdinti, išleisti, nustatyti, parduoti* – pavyzdžiu. *Dažniniame rašytinės lietuvių kalbos žodyne* (toliau – DRLKŽ), sudarytame 1 mln. žodžių morfologiškai anotuoto tekstyno pagrindu, nurodyta, kad veiksmažodis *nustatyti* – dažniausias veiksmažodis su priešdėliu *nu-* (tai 107-as žodis pagal dažnumą), veiksmažodis *išleisti* – dažniausias veiksmažodis su priešdėliu *iš-* (204-as žodis pagal dažnumą), veiksmažodis *parduoti* – dažniausias su priešdėliu *par-* (725-as žodis pagal dažnumą), veiksmažodis *apibūdinti* – antras pagal dažnumą su priešdėliu *api-* (602-as žodis pagal dažnumą). Reikia turėti omenyje, kad veiksmažodis gali būti leksikalizuotas visomis arba tik kai kuriomis reikšmėmis. Pavyzdžiui, veiksmažodis *pradėti* yra leksikalizuotas tik reikšme „imti ką daryti, duoti pradžią“, nurodoma *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (toliau – DŽ_{7i}), ir neleksikalizuotas kaip reikšmės „nepataikyti padėti į vietą“ (DŽ_{7i}) veiksmažodis; veiksmažodis *nutuokti*, kaip nurodoma DŽ_{7i}, turi vieną reikšmę – „numanyti, suprasti“, ir vartojamas šia reikšme yra leksikalizuotas. Tačiau šiame straipsnyje siekiama ne išnagrinėti veiksmažodžių reikšmes ir nustatyti, kurių reikšmių veiksmažodžiai yra leksikalizuoti, o remiantis minėtais veiksmažodžiais iliustruoti, kaip tekстыne galėtų būti taikomi leksikalizacijos atpažinimo kriterijai.

Pirmas taikytas kriterijus – priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas, jeigu pamatinis veiksmažodis dabartinėje kalboje nevartojamas. Šį kriterijų patogiau taikyti pirmą, nes jį lengva patikrinti, tereikia kuo didesnio tekstyno. Nustatoma, kad, pavyzdžiui, veiksmažodis *apibūdinti* (jo reikšmė, kaip nurodoma DŽ_{7i}, yra „nusakyti būdingąsias žymes, charakterizuoti“) DLKT pavartotas

14 958 kartus. Tekstyne rasti tik du pamatinio veiksmažodžio *būdinti* vartosenos atvejai: *Vaižgantas pateikia sąrašą visų veikėjų, kurie išvardijami su antrašte „Būdinamieji asmens“; Ypač vaizdžiai, visašališkai būdindavo vadovaujančius asmenis, politikus*. Pirmas vartosenos atvejis – iš senesnės kalbos: tai Vaižganto teksto pavadinimo dalis. Kaip minėta 2-ame skyriuje, apie leksikalizaciją reikia spręsti remiantis dabartinės, o ne senesnės kalbos faktais. Atsižvelgiant į tekstyno apimtį, du vartosenos atvejai vertintini kaip statistiškai nereikšmingi (jų rasti tik du, priešdėlinio veiksmažodžių vartosenos atvejų – daug daugiau). Taigi, galima teigti, kad veiksmažodis *apibūdinti* – leksikalizuotas, nes jo pamatinis veiksmažodis *būdinti* dabartinėje kalboje nevartojamas (veiksmažodis dabartinėje kalboje nebelaikomas vediniu).

Antras taikytas kriterijus – priešdėlinio veiksmažodžio gebėjimas prisijungti antrą priešdėlį. Kaip jau aptarta, priešdėlinis veiksmažodis laikomas leksikalizuotu, jeigu jis gali prisijungti dar vieną priešdėlį. Šį kriterijų patogų taikyti antrą, nes jis taip pat lengvai patikrinamas. Nors šiuo kriterijumi nenustačius leksikalizacijos dar nereiškia, kad veiksmažodis neleksikalizuotas, jis svarbus, nes leidžia leksikalizacijos atpažinimo procesą automatizuoti – kad automatiškai bus atpažinti du priešdėliai, tikimybė labai didelė. Šį kriterijų, kaip ir pirmąjį, reikėtų tikrinti dideliame tekstyne. Pavyzdžiui, DLKT yra vartojama tokių veiksmažodžio *parduoti* (pamatinis žodis – *duoti*) vedinių: *išparduoti, išsiparduoti, perparduoti* (vedinys *išparduoti* paminėtas ir DRLKŽ). Taigi, galima teigti, kad veiksmažodis *parduoti* – leksikalizuotas pamatinio žodžio *duoti* atžvilgiu (sinchroniškai nebelaikomas vediniu), nes gali prisijungti dar vieną priešdėlį.

Jei patikrinus šiuos du kriterijus leksikalizacijos neaptikta, taikytas tolesnis kriterijus, orientuotas į bendrąją reikšmę. Jei priešdėlinis veiksmažodis turi bendrąją reikšmę, jis turi turėti semantinių sąsajų su pamatiniu veiksmažodžiu (sinchroniškai yra vedinys) – priešdėlis prideda pamatiniam veiksmažodžiui semantinių komponentų, bet reikšmę keičia nedaug. Jei semantinių sąsajų tarp priešdėlinio ir pamatinio veiksmažodžio nėra, galima teigti, kad priešdėlinis

veiksmažodis bendrosios reikšmės neturi. Taigi, svarbu patikrinti, ar priešdėlinis ir pamatinis veiksmažodžiai turi semantinių sąsajų. Tai tikrinant, verta atsižvelgti į veiksmažodžio vartosenos aplinką⁵. Pavyzdžiui, jeigu tam tikra reikšme vartojamo priešdėlinio veiksmažodžio leksinis junglumas labai skiriasi nuo pamatinio veiksmažodžio visų reikšmių leksinio junglumo, galima teigti, kad tas priešdėlinis veiksmažodis semantiškai labai nutolęs nuo pamatinio veiksmažodžio reikšmių. Antai veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas reikšme „patvirtinti faktais, išaiškinti“ (DŽ_{7i}), linkęs prisijungti abstraktų leksinei semantinei grupei priklausančius daiktavardžius: *Apžiūrėdami akis, galime nustatyti akių paraudimą ir sausumą* (DLKT). Šiuo atveju prisijungiami kolokatai *paraudimas* ir *sausumas*. Veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas reikšme „iš anksto nužymėti, nuskirti“ (DŽ_{7i}), irgi linkęs prisijungti abstraktų leksinei semantinei grupei priklausančius daiktavardžius: *Veterinarinių vaistų tyrinėjimo tvarką nustato Valstybinė veterinarijos tarnyba* (DLKT). Šiuo atveju prisijungiamas kolokatas *tvarka*.

Kad veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas šiomis reikšmėmis, linkęs prisijungti abstraktų leksinei semantinei grupei priklausančius daiktavardžius, nustatyta tekstyne MATAS išnagrinėjus ir palyginus priešdėlinio veiksmažodžio *nustatyti* ir jo pamatinio veiksmažodžio *statyti* konkordansus. Išanalizavus pamatinio veiksmažodžio *statyti* konkordansą, paaiškėjo, kad jis linkęs prisijungti konkrečius daiktavardžius: *Stato butelį į kampą, markstosi, nusišluosto akis; Užsienyje lietuviai stato gyvenamuosius ir pramonės objektus; mopedus ir dviračius leidžiama statyti dviem eilėmis* (DLKT). Šiuo atveju prisijungiami kolokatai *butelis, gyvenamieji ir pramonės objektai, mopedai ir dviračiai*. Atvejų, kai veiksmažodis *statyti* prisijungia abstraktų leksinei semantinei grupei

⁵ Apie tai, kad iš vartosenos aplinkos galima nustatyti žodžių reikšmes, yra rašyta, pavyzdžiui, Rūtos Marcinkevičienės: norint suprasti žodį, reikia atsižvelgti į vartosenos kontekstą, nes negalima žinoti, ką reiškia žodis, kol jo neišgirdome ar neperskaitėme tekste (Marcinkevičienė 2011: 9). Johnas Sinclairis rašė apie išplėstinį reikšmės vienetą – dažniausiai ne žodis turi reikšmę, o kalbos vienetas, didesnis už žodį (Sinclair 1996: 114, cit. iš Marcinkevičienė 2000: 42).

priklausančius daiktavardžius, nerasta. Kadangi veiksmažodžio *nustatyti*, vartojamo reikšmėmis „patvirtinti faktais, išaiškinti“ ir „iš anksto nužymėti, nuskirti“, leksinis junglumas labai skiriasi nuo pamatinio veiksmažodžio leksinio junglumo, galima teigti, kad veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas šiomis reikšmėmis, semantiškai labai nutolęs nuo pamatinio veiksmažodžio ir yra leksikalizuotas.

Taigi, ieškant leksikalizacijos atvejų ir vertinant veiksmažodžių leksinį junglumą, patogiau atsižvelgti į leksines semantines grupes, tačiau kartais reikia atsižvelgti į kolokatus. Pavyzdys galėtų būti veiksmažodis *išleisti*, vartojamas reikšme „parengti, išmokyti“ (DŽ₇₁). Veiksmažodžio *išleisti*, vartojamo šia reikšme, vartosenos pavyzdžių tekstyne MATAS pasitaikė nedaug, todėl jo ir pamatinio žodžio *leisti* konkordansai tikrinti DLKT. Remiantis DRLKŽ, atrinktos trys dažniausios veiksmažodžio *išleisti* formos – *išleido*, *išleisti*, *išleista* – ir jų konkordansai lyginti su atitinkamomis pamatinio žodžio formomis – *leido*, *leisti*, *leista*. Paaiškėjo, kad veiksmažodis *išleisti*, vartojamas reikšme „parengti, išmokyti“, prisijungia žmonių leksinei semantinei grupei priklausančius daiktavardžius, kaip ir pamatinis veiksmažodis *leisti*, vartojamas tam tikromis reikšmėmis. Vis dėlto veiksmažodis *išleisti* labai dažnai linkęs prisijungti kolokatus *absolventai* ir *laida*: *Iki 1940 m. Vytauto Didžiojo universitetas išleido 3790 absolventų; 1919 m. gruodžio 16 d. karo aviacijos mokykla išleido pirmąją bei paskutiniąją laidą* (DLKT). Veiksmažodis *leisti* tokių kolokatų prisijungti nelinkęs. Taigi, kartais į leksines semantines grupes atsižvelgti neužtenka – leksikalizaciją galima atpažinti iš kolokatų. Galima teigti, kad šis atpažinimo kriterijus svarbus, tačiau subjektyvus: analizuojant tekstyną tenka atsirinkti, pagal ką bus tikrinamas leksinis junglumas – pagal leksines semantines grupes (jeigu taip, tai pagal kokias) ar pagal kolokatus.

Jeigu priešdėlinio veiksmažodžio semantinių sąsajų su pamatiniu veiksmažodžiu randama ir priešdėlinio bei pamatinio veiksmažodžio leksinis junglumas panašus, tai dar nereiškia, kad priešdėlinis veiksmažodis nėra leksikalizuotas – jis gali neturėti bendrosios (grupinės darybos ar semantinių grupių) reikšmės. Taigi reikia tikrinti toliau. Vienas iš būdų – atsižvelgti į gramatinį

junglumą. Veiksmažodžiams, turintiems tam tikrą bendrąją reikšmę, būdingas tam tikras gramatinis junglumas. Taigi svarbu išsiaiškinti, koks gramatinis junglumas būdingas veiksmažodžiams, turintiems tam tikrą bendrąją reikšmę. Jeigu veiksmažodžiui būdingas kitoks gramatinis junglumas nei bendrąją reikšmę turintiems veiksmažodžiams, galima teigti, kad jis bendrosios reikšmės neturi (gali turėti kitą bendrąją reikšmę arba neturėti nė vienos iš bendrųjų reikšmių) ir yra leksikalizuotas.

Pavyzdžiui, veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas reikšme „sureguliuoti“, linkęs prisijungti daiktų leksinei semantinei grupei priklausančių daiktavardžių galininką: *tikslius astronomijos prietaisus galite lengvai nustatyti; sudėti daiktus į vietas ir nustatyti laikrodžius* (DLKT). Panagrinėjus veiksmažodžių su priešdėliu *nu-* bendrąsias reikšmes, matyti, kad šio priešdėlio vediniai linkę prisijungti daiktų leksinei semantinei grupei priklausančius daiktavardžius: „Priešdėlio *nu-* vediniai žymi pagrindiniu žodžiu pasakomo veiksmo išplitimą erdvėje ar ko nors paviršiuje.“ (LKG 1971: 208). Tačiau minint to priešdėlio veiksmažodžius LKG kaip pavyzdys pateikiamas *Skujom, šakelėm ir šiškom nuklotą kepina saulė nenaudingą plotą* (LKG 1971: 208). Taip aiškėja, kad daiktų leksinei semantinei grupei priklausančios daiktavardžiai prie vedinio *nukloti* prijungiami įnagininko, o ne galininko linksniu. Vienos reikšmės veiksmažodis *nustatyti* tokią bendrąją reikšmę turi – ne „sureguliuoti“, o „daug pridėlioti“ (DŽ₇₁). DŽ₇₁ pateikiami tokie pavyzdžiai: *Nustatyti stalą valgiais* ir, kai veiksmažodis vartojamas kaip sangražinis, – *Visus kampus nusistatė vazonais*. DLKT rastas pavyzdys – *Stalai šampanu ir konjaku nustatyti*. Kaip matyti, veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas reikšme „daug pridėlioti“, daiktų leksinei semantinei grupei priklausančius daiktavardžius prisijungia įnagininko linksniu, todėl galima teigti, kad jis turi LKG nusakomą bendrąją reikšmę: „Priešdėlio *nu-* vediniai žymi pagrindiniu žodžiu pasakomo veiksmo išplitimą erdvėje ar ko nors paviršiuje“ (LKG 1971: 208). Veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas reikšme „sureguliuoti“, daiktų leksinei semantinei grupei priklausančius daiktavardžius linkęs prisijungti galininko linksniu, taigi jis šios bendrosios reikšmės neturi.

Taip tikrinta, ar veiksmažodis turi nors vieną bendrąją reikšmę. Tam tikro priešdėlio vediniams gali būti būdinga ne viena bendroji reikšmė, taigi reikia tikrinti, ar priešdėlinis veiksmažodis neturi nė vienos iš jų. Jeigu nė vienos bendrosios reikšmės nenustatoma, veiksmažodis laikomas leksikalizuotu. Taip prieinama prie išvados, kad veiksmažodis *nustatyti*, vartojamas reikšme „sureguliuoti“, yra leksikalizuotas. Tai objektyvesnis leksikalizacijos atpažinimo kriterijus, jį patogiau tikrinti tekstyne.

Taigi, leksikalizacijos atpažinimo kriterijai tekstyne gali būti taikomi tokia tvarka (jeigu leksikalizacija nustatoma, tolesnio kriterijaus taikyti nebereikia). Pirmiausia tikrinama, ar yra vartojamas rūpimo priešdėlinio veiksmažodžio pamatinis veiksmažodis ir, jeigu jis nevartojamas, priešdėlinis veiksmažodis laikomas leksikalizuotu. Tada tikrinama, ar priešdėlinis veiksmažodis gali prisijungti dar vieną priešdėlį ir, jeigu tokių atvejų randama, vieno priešdėlio vedinys laikomas leksikalizuotu. Po to tikrinama, ar priešdėlinio veiksmažodžio leksinis junglumas panašus į pamatinio veiksmažodžio leksinį junglumą ir, jeigu šis junglumas skiriasi, priešdėlinis veiksmažodis laikomas leksikalizuotu. Galiausiai remiantis gramatiniu junglumu tikrinama, ar priešdėlinis veiksmažodis turi kurią nors bendrąją reikšmę. Jeigu gramatinis junglumas kitoks nei kitų bendrąsias reikšmes turinčių veiksmažodžių, priešdėlinis veiksmažodis laikomas leksikalizuotu.

IŠVADOS

Leksikalizacija yra plačios aprėpties, ne vieną kalbos lygmenį apimantis ir ne visiškai vienodai suprantamas reiškiny. Priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacija siejama su vedinio semantiniu savarankiškumu ir reikšmės individualumu: veiksmažodis leksikalizuojasi, kai tampa semantiškai savarankišku žodžiu ir nebėra tik žodžių darybos rezultatas arba kai jis turi tik

individualią darybos reikšmę, bet neturi bendrosios (grupinės darybos ar semantinių grupių) reikšmės.

Straipsnyje aprašyta, kokie priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijai išryškėjo iš teorinių darbų, ir kaip šiuos kriterijus mėginta taikyti tekstynuose. Dviejų tekstynų pagrindu išanalizavus 9-ių priešdėlinių veiksmažodžių (*apibūdinti, atlikti, išleisti, nustatyti, parduoti, pradėti, priimti, sudaryti, užimti*) leksikalizavimąsi ir 4-ių iš jų (*nustatyti, išleisti, parduoti, apibūdinti*) leksikalizavimosi polinkius aprašius šiame straipsnyje, aiškėja tam tikras leksikalizacijos kriterijų taikymo eiliškumas: jei taikant vieną kriterijų leksikalizacija atpažįstama, kito kriterijaus taikyti nereikia.

Pirmiausia didelės apimties tekстыne tikrinta, ar vartojamas priešdėlinio veiksmažodžio pamatinis veiksmažodis: jeigu jis nevartojamas, priešdėlinis veiksmažodis laikomas leksikalizuotu. Šį kriterijų paranku taikyti pirmą, nes jis nesunkiai patikrinamas.

Tada didelės apimties tekстыne tikrinta, ar priešdėlinis veiksmažodis gali prisijungti dar vieną priešdėlį: jeigu gali, priešdėlinis veiksmažodis su vienu priešdėliu laikomas leksikalizuotu (išimtis – veiksmažodis *išpasakyti*). Šį kriterijų taip pat patogų taikyti, nes jis irgi nesunkiai patikrinamas.

Po to tikrinta, ar priešdėlinis veiksmažodis turi semantinių sąsajų su pamatiniu veiksmažodžiu: jeigu neturi, teigiama, kad priešdėlinis veiksmažodis leksikalizuotas. Tekстыne semantinės sąsajos tikrintos lyginant leksinį junglumą: analizuoti priešdėlinio ir pamatinio veiksmažodžio konkordansai, atsižvelgta į tai, ar priešdėlinis ir jo pamatinis veiksmažodis prisijungia toms pačioms leksinėms semantinėms grupėms priklausančius žodžius ir tokius pačius kolokatus. Nors šis leksikalizacijos atpažinimo kriterijus subjektyvokas, jis labai svarbus. Jį patikrinti užtrunka nemažai laiko (reikia peržvelgti nemažus konkordansus), todėl kriterijus taikytas trečias.

Galiausiai tikrinta, ar priešdėlinis veiksmažodis turi bendrąją reikšmę: jeigu neturi nė vienos bendrosios reikšmės, veiksmažodis laikytas leksikalizuotu. Tai tikrinta atsižvelgiant į gramatinį junglumą: jeigu priešdėlinio veiksmažodžio gramatinis junglumas kitoks nei bendrąsias reikšmes turinčių veiksmažodžių gramatinis junglumas, šis veiksmažodis laikytas leksikalizuotu. Tai objektyvesnis kriterijus, jį patogiau taikyti, tačiau užtrunka nemažai laiko (reikia peržvelgti nemažai konkordanso).

Nors šiuos leksikalizacijos atpažinimo kriterijus tekstynuose galima taikyti, paaiškėjo, kad kiekvieno veiksmažodžio leksikalizacijai atpažinti gali prireikti skirtingų kriterijų, taigi universalių kriterijų nėra. Taip pat gali būti tokių atvejų, kai remiantis šiais kriterijais leksikalizacija gali būti neatpažinta (gali reikėti daugiau kriterijų, leidžiančių atpažinti, kad priešdėlinis veiksmažodis neturi bendrosios reikšmės). Tada leksikalizacijos galima ieškoti ne tekstyne arba nagrinėti, kokių dar kriterijų gali būti, kuriuos būtų galima taikyti tekstyne.

Priešdėlinių veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimo kriterijų tyrimas naudingas semantikos mokslui. Šiame darbe kriterijai susisteminti ir aprašyti, teoriniuose leidiniuose daugiau dėmesio skirta bendrosioms reikšmėms, o ne išimtiniais leksikalizacijos atvejams. Toliau būtų galima tirti kitus leksikalizacijos atvejus (pavyzdžiui, linksnių stabarėjimą, daugiskaitos semantinį atsiskyrimą ir t. t.).

ŠALTINIAI

DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. Prieiga internete: <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas>
[žiūrėta 2019 m. rugpjūčio mėn.–2020 m. gegužės mėn.].

- DRLKŽ – *Dažninis rašytinės lietuvių kalbos žodynas*. A. Utka, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2009. Prieiga internete:
http://donelaitis.vdu.lt/publikacijos/Dazninis_zodynas.pdf.
- DŽ_{7i} – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (internetinis), vyr. red. S. Keinys, 7-as patais. ir papild. leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015. Prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>.
- MATAS – *Lithuanian Morphologically Annotated Corpus – MATAS v1.0*. E. Rimkutė, A. Bielinskienė, V. Dadurkevičius, J. Kovalevskaitė, A. Utka, L. Boizou, 2019: Prieiga internete: <https://clarin.vdu.lt/xmlui/handle/20.500.11821/33>.

LITERATŪRA

- Ambrazas Saulius 1990: Lietuvių kalbos istorinės žodžių darybos principai. – *Lituanistica* 1, 59–65.
- Booij Geert 2005: *Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology*, Oxford: Oxford University Press.
- Cvilikaitė Jurgita 2005: Leksinės ertmės: anglų kalbos „A Pet“ ir jo lietuviškų atitikmenų analizė. – *Žmogus kalbos erdvėje: mokslinių straipsnių rinkinys* 4, Kaunas: Vilniaus universiteto leidykla, 34–46. Prieiga internete:
<https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2005~1367153653318/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>.
- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. V. Ambrazas. 4-as patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- Girčienė Jurgita 2012: *Naujoji lietuvių kalbos leksika: teorija ir praktika: metodinė priemonė*, Vilnius: Edukologija. Prieiga internete: <http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:4331816/datastreams/MAIN/content>.
- Jancaitė Laima 2020: *Priešdėlinių lietuvių kalbos veiksmažodžių leksikalizacijos atpažinimas: magistro darbas*. Vadovė prof. habil. dr. Rūta Petrauskaitė, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

-
- Keinys Stasys 1999: *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Gaivenis Kazimieras, Keinys Stasys 1990: *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa.
- LKG 1971 – *Lietuvių kalbos gramatika 2: Morfologija*, vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mintis.
- Marcinkevičienė Rūta 2000: Tekstynų lingvistika: teorija ir praktika. – *Darbai ir dienos* 24, 7–64.
Prieiga internete: <http://donelaitis.vdu.lt/publikacijos/marcinkeviciene.pdf>.
- Marcinkevičienė Rūta 2011: *Žodžio reikšmė. Žodynai ir tekstynai*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. Prieiga internete:
<https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/208/1/ISBN9789955127543.pdf>.
- Paulauskas Jonas 1958: Veiksmažodžių priešdėlių funkcijos dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. – *Literatūra ir kalba* 3, 301–453.
- Paulauskienė Aldona 1994: *Lietuvių kalbos morfologija. Paskaitos lituanistams*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Ružė Albertas 2000: Priešdėlinių veiksmažodžių semantika. – *Paradigmatika, sintagmatika ir kalbos funkcijos: tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga*, Kaunas: Vilniaus universitetas, 160–162.
- Urbutis Vincas 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslo.
- VLE_e – *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (elektroninis variantas), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. Prieiga internete: <https://www.vle.lt>.

Gauta 2020 06 02

Priimta 2020 10 30

A LEXICALIZATION OF PREFIXED LITHUANIAN VERBS

Summary

A lexicalization of prefixed verbs is a phenomenon when a verb becomes semantically independent word, and its meaning is not related to the formant and its root word. Lexicalization is related to individual, exceptional cases (exceptions to the rules). Therefore, it is important to investigate and describe lexicalized words for lexicographers who write corpus-based dictionaries, computerized analysis of Lithuanian language, learners of Lithuanian and the science of semantics. The aim of this article is to identify the criteria of identification of lexicalization of prefixed verbs and to adapt it to the corpus analysis.

First of all, the common concept of lexicalization was described in order to show a broader context of this phenomenon. The criteria of identification of lexicalization of prefixed Lithuanian verbs then were identified by analyzing theoretical works. Finally, it was demonstrated how the criteria of identification of lexicalization could be applied in corpus analysis with four common Lithuanian verbs used in certain meanings (*nustatyti, apibūdinti, parduoti, išleisti*). In this research 9 common Lithuanian verbs in total were analyzed in two corpora: *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*, i.e. *Corpus of Present Day Lithuanian* and *Morfologiškai anotuotas tekstynas*, i.e. *POS Tagged Corpus of Lithuanian*.

The results showed that the criteria of identification of lexicalization of prefixed Lithuanian words should be applied in particular order. Firstly, it should be checked in a big corpus whether the root word of prefixed word is used: if it is not used, then the prefixed verb is supposed to be lexicalized and no more criteria should be applied. Secondly, it is important to check whether prefixed verb could be used with one more prefix: if it can be used with one more prefix, then the prefixed verb with one prefix is supposed to be lexicalized and no more criteria should be applied.

Thirdly, it is important to check whether prefixed verb with particular meaning is semantically related to its root verb (in corpus, this criteria was applied by comparing lexical valency of prefixed verb and its root verb; if lexical valency was very different, it was stated that the prefixed verb and its root verb are not semantically related and prefixed verb is supposed to be lexicalized; therefore, no more criteria should be applied). Finally, it was checked whether prefixed verb had a common meaning or just individual (common meaning is related to the group of different derivatives). If prefixed verb does not have a common meaning, then it is supposed to be lexicalized. In corpus analysis this criteria can be checked by analyzing grammatical valency because verbs that have the same common meaning are associated with the same grammatical valency (if prefixed verb has a different grammatical valency than verbs that have common meanings, it can be stated that prefixed verb does not have any common meaning, only an individual one).

The criteria of identification of lexicalization of prefixed verbs were successfully applied in corpus analysis and the results showed that the lexicalization of every verb can be detected by using different criteria.

KEYWORDS: lexicalization, word formation, prefixed verbs, corpus linguistics, semantics,
Lithuanian language.

LAIMA JANCAITĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Humanitarinių mokslų fakulteto Litanistikos katedra

V. Putvinskio g. 23-206, LT-44243 Kaunas

lai.jancaite@gmail.com